

ЦИВІЛЬНА АРХІТЕКТУРА ЧЕРНІГОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII- ПОЧАТКУ XVIII ст.

Розвиток економіки, сприятливі для ведення будівництва природні умови, політична ситуація та взаємозв'язки з культурами інших народів благотворно вплинули на розвиток української архітектури зазначеного періоду. Важливе місце в цьому процесі займала архітектура Чернігова того часу. Значних успіхів досягли оборонна архітектура, цивільне та сакральне зодчество. Риси національного будівництва яскраво проявились у цивільній архітектурі Чернігова. Але досі чернігівська цивільна архітектура не розглядалась комплексно, в усій її повноті. Більше вивчались окремі визначні чернігівські пам'ятки, які займають важливе місце в загальному розвитку української архітектури. Комплексний підхід має забезпечити цілісне уявлення про цивільну архітектуру Чернігова того часу. Звідси випливає мета цієї статті.

Забудова міста над Десною, як і інших міст України, була садибною. Більшість споруд робилась із дерева і до наших днів не збереглася. Скласти уявлення про них дають можливість документальні описи та зображення на мальованому плані міста – „Абрисі чернігівському” 1706 р. Дер'євяні споруди й житла для московських стрільців і солдат залоги штатної чернігівської фортеці будувались так само, як і в Росії. Наприклад, адміністративна споруда („приказная изба”) поставлена на підкліті. Перед нею сіни та кліть (холодна споруда без опалення), а під кліттю соляний склад. Будувалось так зване „хоромное строение” – комплекс споруд із дерева, з'єднаних між собою сінми та переходами.

Особливість української цивільної архітектури згаданого періоду полягала в тому, що споруди мали багато спільних рис в об'ємно-плановій побудові та у вирішенні фасадних композицій, незважаючи на різне функціональне призначення. Адміністративні споруди, господарчі та житлові будинки були дуже схожими. Вони продовжили розвиток народного житла. Як приклад садиби козацької старшини можна назвати „подворок” чернігівського полковника Павла Полуботка. Певне уявлення про нього може дати графічне зображення на „Абрисі чернігівському” та опис 1724 р., зроблений майором М.Раєвським та лейб-гвардії сержантом Львовим. Садиба П.Полуботка та його синів Андрія і Якова розташовувалась на протилежному від Чернігова боці річки Стрижень на невеликому узвишші. Нині там у відбудованому приміщенні колишньої духовної семінарії міститься військовий шпиталь. В опису згадуються дві кам'яниці. Одна з них мала великі підвальні приміщення, а нагорі – парадні палати ускладненого планування. Інша кам'яниця була за скарбницю й комору з підвалами. Житлові споруди поставлені з дерева. В одній жив сам Павло Полуботок, а в іншій його син Андрій. Доповнювали „подворок” амбар, конюшня, два льодники та два льохи. На випадок воєнної загрози П.Полуботок мав і двір у фортеці: мурований будинок, курна хата з сінми та три ями з житом [1]. Свій двір мав у „першому черкаському замку” інший чернігівський полковник Яків Кіндратович Лизогуб. Про нього він згадує в своєму заповіті, складеному 25 травня 1698 р. [2]. Садиби інших мешканців тодішнього Чернігова були скромнішими.

Часто в спорудах, які будувались як житлові, згодом розміщувались адміністративні установи. Наприклад, у мурованому будинку П.Полуботка в чернігівській фортеці містився магістрат, а в житловому будинку Лизогубів пізніше діяла чернігівська полкова канцелярія та інші установи [3].

На території стародавнього Чернігівського дитинця неподалік від колишнього Верхнього замку стоїть невеликий мурований будинок. До Державного реєстру національного культурного надбання України (пам'ятки містобудування і архітектури) він занесений під назвою „Будинок полкової канцелярії”. Охоронний номер 814. Проте в літературі його називали ще як „будинок Лизогуба” чи „будинок Мазепи”, що відбило історію будівлі.

О.Ф.Шафонський в рукопису 1786 р. (надруковано в 1851 р.) зазначив, що будинок „построен полковником черниговским Лизогубом и его был жилой дом” [4]. Але в Чернігові полковниками були два Лизогуби – Яків Кіндратович з 1687 р. до 1698 р. та його син Юхим Якович з 1698 р. до 1704 року. Отже, будинок збудували в роки чернігівського полковництва обох Лизогубів. Можна погодитись з думкою більшості авторів про авторство московського будівничого. Таким чином, будинок полкової канцелярії в Чернігові зведений як житловий на замовлення Лизогубів в 1690-х – перших роках XVIII ст. московським архітектором чи кількома майстрами.

Планування будинку полкової канцелярії походить від типу українського народного житла „хата на дві половини”. Житлові приміщення знаходяться обабіч від сіней. Західна (чоловіча) половина має більшу площу, ніж східна (жіноча). План споруди являє собою прямокутник (21х16 м), орієнтований повздовжньою віссю строго по лінії схід-захід. Одноповерховий будинок має підвальні приміщення, які повторюють план першого поверху, і високе горище. Висота підвалу, першого поверху й горища однакові.

Загальна об'ємна побудова споруди доволі проста. Виводжений зі сходу на захід паралелепіпед будівлі завершується двосхилим дахом з трикутними фронтонами над східним і західним фасадами. Майже повністю повторена композиція українського народного житла. Навіть кут при вершині даху наближається до 120 градусів, що відповідає такому ж куту в давньому поліському народному житлі. Будинок полкової канцелярії змурований із червоної жолобчастої цегли. Її розміри в різних місцях зафіксовані від 5х15х34 см до 5,5х16х35 см. Первісні перекриття – півциркульні з розпалубками. Вони збереглися лише в східній частині та в сінях, а в західній половині пізніше зроблено плоске перекриття. Підвальні приміщення також перекриті склепіннями й первісно освітлювалися п'ятьма невеликими вікнами з північного боку. Для викладення деталей архітектурного декору фасадів використана фігурна цегла, а також елементи із цегли різного розміру і форми.

У будинку полкової канцелярії простота загальної побудови композиції споруди поєднується з багатим і соковитим декором фасадів. У пластичній обробці стін також прослідковується зв'язок з народною архітектурною творчістю. Широкі пілястри на фасадах позначають внутрішні стіни. Вони поділяють площини стін на окремі частини подібно дерев'яним будівлям у місцях перетину вінців зрубу при рубленні „із залишком”. На рівні карнизів під дахом і в нижній частині фасадів знаходяться кронштейни. Подібне було в архітектурі епохи Відродження. Принцип розміщення кронштейнів під дахом підказаний народною житловою архітектурою, а виконані вони із цегли в уже відомих формах мурованого зодчества Ренесансу.

В оздобленні фасадів будинку полкової канцелярії застосовані елементи архітектурного декору російських пам'яток того часу. Особливо наочно це виявилось у лиштвах вікон. Це є важливим свідченням роботи в Чернігові московського майстра. Форми декору на всіх фасадах чернігівської кам'яниці в основному однакові. Відмінності виявляються лише у фронтончиках над вікнами. На східному фасаді вони трикутні. На південному – лучкові з розривом і трикутні. На західному – лучкові з розривами, а на північному – багатолопатеві та з розривами. Повторюваність елементів декору стилістично об'єднує фасади. Цьому прислужується також розмірений ритм напівколонок і кронштейнів. Об'єднання фасадів у єдину композицію досягається і наявністю багатьох горизонталей, які

оперізують будинок з усіх боків. Одним із головних засобів, завдяки якому досягнуто враження багатства й соковитості декору, є дроблення вертикальних і горизонтальних тяг і навіть кривих ліній фронтончиків над вікнами. Сонячні промені по-різному освітлюють кожну із площин, утворюють глибинність у композиціях фасадів і будують складну гру світла й тіні. В цьому проглядається барокове устремління творчості зодчого, який будував споруду. Поєднанням мальовничої світлотіні на тинькованих і побілених фасадах з кольоровою поливою черепиці на даху досягався яскравий декоративний ефект.

Таким чином, будинок полкової канцелярії в Чернігові зведений як житлова споруда на замовлення Лизогубів, вірогідно, в 1690-х роках. Можливо, будівельні та опоряджувальні роботи завершені в перші роки XVIII ст. Керував будівництвом, певно, московський майстер. Імені його назвати поки що неможливо. Будинок полкової канцелярії є неповторною високовартісною пам'яткою українського зодчества, в якій своєрідно поєдналися риси української і російської архітектури, а також народного будівництва [5].

Деяко подібне планування мали сотенні канцелярії, які будувалися головним чином з дерева. Такою ж була й канцелярія чернігівської полкової сотні. Складніше планування мав будинок чернігівського полковника Павла Полуботка. Збудований він, мабуть, ще його батьком Леонтієм Артемовичем на протилежному від міста Чернігова березі річки Стрижень на невеликому пагорбі. Зовнішній вигляд будинку можна уявити за графічним зображенням споруди на „Абрисі чернігівському” 1706 р. та описом маєтностей П.Полуботка 1724 р. В плані споруда, згідно з реконструкцією М.П.Цапенка, мала розміри 25x25 м. Планування будинку П.Полуботка є деяко ускладненим варіантом камерної побудови. По центру йшов коридор (сіни). Обабіч розташовувалося по три камери. Під будинком був льох [6]. Опис 1724 р. не дозволяє уявити зовнішній вигляд будинку. До певної міри може допомогти його зображення на „Абрисі чернігівському” 1706 р., до розгляду якого дослідники майже не звертались. На цьому плані кам'яниця звернена до глядача своїм головним південним фасадом. Високий дах із заломом увінчаний з обох боків сонцями. Будинок мав також ганок у центрі фасаду. Схоже на те, що кам'яниця зведена на підкліті. Можна погодитися з М.П.Цапенком щодо датування пам'ятки кінцем XVII ст. Отже, будинок П.Полуботка являв собою цікавий зразок української цивільної архітектури.

На території Єлецького монастиря в Чернігові стоїть єдиний житловий будинок з дерева 1680-х років. До наших днів він дійшов із суттєвими змінами. Розташований на захід від дзвіниці і на північ від Успенського собору. Своім південним фасадом виходить на площу в центрі монастиря. В літературі споруда відома як „будинок Феодосія Углицького”. Занесений до Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури). Охоронний номер 1766. Спеціальних досліджень споруди не проводилось, і стан її вивчення залишає бажати кращого. Зберігся дерев'яний сволок, на якому є різьблений напис: „При Феодосии Углицком року 1688”. Графічне зображення будинку на „Абрисі” 1706 р. представляє його як одноповерхову споруду майже квадратну в плані. На повздовжньому і причілковому фасадах бачимо по трое вікон. Фундамент підкреслений двома горизонтальними лініями. Високий дах із заломом вкритий гонтом.

Традиції планування народного житла проявились і в будівництві житлових приміщень чернігівських монастирів – корпусів келій. Східні келії Єлецького монастиря зведені у вигляді витягнутого з півночі до півдня одноповерхового корпусу. Він поділений на окремі секції, які складаються із камери й сіней. Головний західний фасад звернений до Успенського собору і оздоблений широкими пілястрами без капітелей, лиштвою вікон та профільованим карнизом. Південно-західні келії Єлецького монастиря і в плануванні, і в оздобленні фасадів повторили східні келії. Вони поєднали житлові й господарчі функції та неодноразово перебудовувались.

Північні келії Єлецького монастиря займають важливе місце в цьому архітектурному ансамблі між головною брамою під дзвіницею та Успенським собором. Охоронний номер 817/4. Корпус складається із трьох частин. До центральної частини прилягають дві бічні, кожна з яких наслідувала планування народного житла „хата на дві половини”. Одноповерхова споруда має плоскі стелі на балках. Всередині споруди влаштовані кахляні печі, каміни, а підлога викладена з цегли [7]. Подібне планування мали і північно-східні келії Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові 1670-их – 1680-их років. Охоронний номер 819/6. Раніша частина мала секційне планування. Східна секція – камера й сіни. Три інші повторили тип народного житла „хата на дві половини” (обабіч сіней дві камери). На фасадах виділялись цоколь і профільований карниз. Лопатки позначали внутрішні стіни, а вікна обрамляли „вухасті наличники”.

Цікавий зразок цивільної архітектури представляла кам'яниця Костянтиновича, яка розташовувалась неподалік від початку нинішньої вулиці імені М.Горького. До наших днів не збереглася. Основним джерелом про цю пам'ятку є дослідження її в 1932 р. С.А.Таранушенком. Він зробив її обміри та фотофіксацію. Кам'яниця Костянтиновича мала прямокутний план. Своїм головним фасадом будинок був звернений на південь. Він складався із двох ізольованих камер. Західна мала прямокутний план, а східна - квадратний. До великої камери можна було зайти через двері в західній стіні. Для її освітлення в південній стіні зробили два вікна. Західне приміщення перекрите коробовим склепінням з розпалубками. Східне приміщення С.А.Таранушенко назвав „каретником”. Воно мало два вікна в південній та східній стінах та широкі двері в північній стіні. Стеля плоска з дерева.

Підвал, подібно до першого поверху, складався з двох камер, сполучених проходом. Вони освітлювались люкарнами (зовні на рівні землі). У вікнах і люкарнах – ковані ґрати. Зовні вони закривались залізними віконницями. Двоспадовий дах зроблено досить крутим. Споруда мурована з цегли (35-37x17x5,5 см) на вапняному розчині. В зовнішньому оздобленні головна увага приділена головному південному фасаді. На тлі отинькованої стіни з лопатками виділяються вікна з лиштвами та люкарни з обрамленням. Впадає у вічі контраст між стриманим оформленням фасадів і суворістю внутрішніх приміщень. С.А.Таранушенко датував кам'яницю Костянтиновича другою половиною XVIII ст. на основі головним чином порівняння розмірів цегли [8]. На нашу думку, більш правий автор статті про кам'яницю Костянтиновича в енциклопедичному довіднику „Чернігівщина”, згідно з якою ця споруда зведена на початку XVIII ст. [9].

У північній частині колишнього Чернігівського дитинця на залишках старого валу височить ошатна біла споруда, відома під назвою „будинок Колегіуму”. Традиційно вважається, що саме тут містився у 1700-1776 роках відомий навчальний заклад – Чернігівський колегіум. Як видатна пам'ятка української архітектури будинок Колегіуму включено до Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури). Охоронний номер 813. Будинок, який зберігся, належав до великого комплексу споруд Борисоглібського монастиря. Дзвіниця будинку Колегіуму була і є вертикальною домікантою давньої частини міста. Як показали натурні дослідження, існуюча споруда складається із кількох частин, зведених неодноразово. Нині вони являють собою одне ціле. Найдавніша частина - у західній половині в основі дзвіниці. Вважається, що перший поверх центральної частини споруди зведений у другій половині XVII ст. для трапезної [10].

Остаточо спорудження будинку закінчилось у 1702 р. Це засвідчив напис на керамічній дошці, яку знайшли під час реставраційних робіт 1951 р. в ніші на південному фасаді під дзвіницею. В результаті споруда в центрі і на сході отримала два поверхи. Там влаштували трапезну і церкву Всіх Святих з двома банями. Із

заходу постала дзвіниця з церквою І.Предтечі. Обриси плану будинку на „Абрисі” 1706 р. дуже близькі до плану існуючої споруди.

Об'ємно-просторова композиція будинку Колегіуму повторює її планову побудову. Тридільність плану виявляється в об'ємній композиції. Дві бані церкви Всіх Святих разом із дзвіницею утворили трибання, характерну для української архітектури. На першому поверсі центральної і східної частин містились, вірогідно, господарські приміщення. Це – підкліт, який зазвичай мав службово-господарське призначення. Композиція споруди близька до композиції російського безстовпного храму під назвою „корабель”, де на повздовжній осі розташовувалися церква, трапезна і дзвіниця. Окремо взята дзвіниця будинку Колегіуму близька до російського ярусного храму „иже под колоколы”. Але найбільше рис, які зближують чернігівську споруду з російським зодчеством, виявилось у формах архітектурного декору. Основну частину оздоблення фасадів складають лиштви вікон, які мають прототипи в московському зодчестві. Характерне застосування аркатурно-колончастого фризу на південному фасаді будинку Колегіуму. Все це свідчить про причетність до зведення чернігівської пам'ятки досвідченого московського зодчого. На нашу думку, ним міг бути Д.В.Аксамитов [11].

Отже, цивільна архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть представлена адміністративними, житловими та господарськими будівлями. Забудова міста була садбною. Будівництво велось як державним коштом, так і за монастирські гроші чи за сприяння приватних осіб. Великий вплив на цивільне будівництво справила народна архітектурна творчість. Він проявився не лише в об'ємно-плановій побудові, а й в оздобленні фасадів. Але в пластичному оздобленні більше елементів з московського зодчества того часу. В Чернігові створені такі визначні пам'ятки української архітектури, як будинок полкової канцелярії, будинок Колегіуму та єдиний із збережених від того часу житлових будинків з дерева (будинок Феодосія). Своєю оригінальністю і неповторністю вони займають визначальне місце у тодішньому вітчизняному зодчестві.

Джерела та література:

1. Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков. Составл. по Указу 1724 года майором Михаилом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым//Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.- М., 1862. – Кн.3. – V.- С.1-4, 29.
2. Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба (25.05. 1698) /Вст. стаття та публікація І.Ситого/ / Пам'ять століть. – 1996. - №3. – С.11.
3. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. - К.:Университетская типография, 1851. - С.279.
4. Там же. – С.279.
5. Адрюг А.К. Будинок полкової канцелярії в Чернігові. – Чернігів: ЦНТЕІ, 2007. – 32 с.
6. Цапенко М.П. Архітектура Левобережної України XVII – XVIII веков. М.: Стройиздат, 1967. – С.83.
7. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т.4. – С.268.
8. Таранушенко С.А. Кам'яниця Костянтиновича у Чернігові / Вст. стаття С.І.Білокозя // Чернігівська старовина: Зб. наук. праць, присвячений 1300-річчю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С.143 – 146.
9. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник, - К.: УРЕ, 1990. –С.340.
10. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т.4. – С. 270.
11. Адрюг А.К. Російський архітектор Дмитро Аксамитов і чернігівський Колегіум// Народна творчість та етнографія. -1986. - №5. – С.48 – 50.